

УДК 94(477.7) «17»

С. С. Андрєєва

Херсонський державний університет

**ЖУРНАЛ ПОДОРОЖІ ДО КРИМУ ПОРУЧИКА ОЛЕКСАНДРА
НІКІФОРОВА 1744 р. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ**

Проведено комплексний джерелознавчий аналіз пам'ятки відомчої документації Колегії іноземних справ – Щоденника поїздки до Криму поручика Олександра Нікіфорова 1744 р., співвіднесено його з іншими джерельними комплексами, а також виявлено його інформативні можливості по дослідженню історії Нової Січі та запорозько-кримських відносин.

Ключові слова: Нова Запорозька Січ, О. Нікіфоров, Кримське ханство, щоденник.

Проведен комплексный источниковедческий анализ памятки ведомственной документации Коллегии иностранных дел – Дневника поездки в Крым поручика Александра Никифорова 1744 г., соотнесен он с другими документальными комплексами, а также выявлены его информативные возможности для исследования истории Новой Запорожской Сечи и запорожско-крымских отношений.

Ключевые слова: Новая Запорожская Сечь, А. Никифоров, Крымское ханство, дневник.

The article analyses the diary of Alexander Nikiforov's journey to Crimea in 1744, it is correlated with other documental complexes about New Zaporozhian Sich and Zaporozhia-Crimean relations. Keywords: New Zaporozhian Sich, Crimean khanate, Russian empire, College of foreign affairs, Zaporozhia-Crimean relations, historical source.

Key words: New Zaporizhzhya Sich, A. Nikiforov, Crimea Khaganate, dairy notates.

Сусідство з Кримським ханством, ногайськими ордами та іншими провінціями Османської імперії було важливим зовнішнім чинником політичної та суспільно-економічної історії Нової Запорозької Січі, інкорпорованої до складу Російської імперії. Перспективи дослідження запорозько-кримських відносин полягають як у докладному вивченні комплексу Архіву Коша Нової Запорозької Січі (1734–1775 рр.) (Фонд 229 Центрального державного історичного архіву України, м. Київ), так і у зверненні до документальних збірок закордонних архівів, а також уважному вивченні наративів XVIII ст. [9, с. 87-88].

У цьому плані інтерес являють матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії (далі – АЗПРІ). З 1992 р. він входить до складу Історико-документального департаменту Міністерства закордонних справ Російської Федерації (ІДД МЗС РФ, м. Москва) і охоплює матеріали зовнішньополітичного відомства часів існування імперії (1721–1917 рр.) – Колегії іноземних справ (далі – КІС).

Фонди архіву ніколи не знаходилися у вільному доступі дослідників. У дореволюційні часи для роботи в ньому потрібний був дозвіл самого імператора. З українських істориків пощастило Д. І. Яворницькому, який використав цю можливість для написання своєї «Історії запорозьких козаків», а потім видав деякі документи, переважно з «Малоросійських справ», та «Кримських справ» [13–15].

На сьогодні архів зберігає свою відомчу належність, але стає все більш доступним для дослідників. Матеріали архіву мають значний потенціал у розширенні джерельної бази дослідження історії Південної України XVIII ст. На наш погляд, інтерес являє комплекс документів, пов'язаних з іменем Олександра Федоровича Нікіфорова, першого російського консула в Криму (1763–1765 рр.). Цій особі, саме його консульській місії, завжди відводилося належне місце в опублікованих джерельних комплексах та працях з історії російсько-кримських відносин. Щодо історії Нової Січі, за матеріалами Архіву Коша (справа 11) [6] та публікаціями джерел А. Скальковського [10–11], А. Андрієвського [3–4], Д. Яворницького [14] широко відома діяльність Нікіфорова на Січі 1749 р., де він, у чині секунд-майора перебував за дорученням київського генерал-губернатора М. І. Леонтьєва, проводив комісію по розслідуванню взаємних претензій татар і запорожців, а також спостерігав і вів консультації з деякими старшинами щодо ліквідації виборності на Січі.

Але ще не було введено в науковий обіг Щоденник подорожі Олександра Нікіфорова до Криму 1744 р. («Журнал поручика Никифорова во время вторичной его посылки в Крым к хану Селим-Гирею в Бахчисарай, 11 декабря 1744 г.») [1], копія якого зберігається в АЗПРІ (оригінал, імовірно, залишився в Київській генерал-губернаторській канцелярії).

Предметом даного дослідження є пам'ятка відомчої документації Колегії іноземних справ – Щоденник поїздки до Криму поручика Олександра Нікіфорова 1744 р.

Метою дослідження є комплексний джерелознавчий аналіз Щоденника та співвіднесення його з іншими джерельними комплексами, а також виявлення його інформативних можливостей по дослідженню історії Нової Січі та запорозько-кримських відносин.

Цей Щоденник, разом з іншою офіційною документацією, був обов'язковим звітним документом в Київську генерал-губернаторську

канцелярію та в КІС. Щоденник являє собою докладний виклад по днях перебігу подій, подорожніх вражень і спостережень за всіма сферами життя в прикордонні та Криму.

На підставі аналізу викладеного в такого роду джерелах неофіційної інформації, суб'єктивних спостережень і міркувань, пліток і побутових дрібниць, звісток про настрої різних груп кримського населення, відомостей про ситуацію при ханському дворі КІС формувала свою відомчу політику щодо розвідувальної, агітаційної та дипломатичної роботи в Криму та запорозько-кримських відносин.

У ході викладу додаються копії листування Нікіфорова з Київською генерал-губернаторською канцелярією, КІС, кримським ханом та Запорозькою Січчю, а також реєстри взаємних запорозько-татарських претензій. Деякі з цих офіційних документів співвідносяться або дублюються з документальними комплексами інших відомств Російської імперії та Архіву Коша. Окремі документи за копією АЗПІРІ нещодавно було опубліковано [5, с. 13-14].

За своїми завданнями Щоденник Нікіфорова – відомча документація, звіт, але за формою – щоденник. Індивідуалізація людини при переході від середньовіччя до нових часів наклала відбиток і на службові документи, надала їм специфіки [8, с. 320].

У Щоденнику 1744 р. відображена подорож поручика О. Нікіфорова до Криму, яка стала продовженням його діяльності по поверненню російських підданців у межі імперії за умовами Белградського миру (1739 р.). Раніше, 1742 р. О. Нікіфоров був у Константинополі з місією повернення російських полонених з Туреччини. Він супроводжував корабель до Козлова, привезено було 56 звільнених з полону осіб, з них 5 запорозжців [2, арк. 16-17].

З назви Щоденника 1744 р. ми знаємо, що це вже друге його перебування в Криму. Щоденник охоплює період серпень–листопад 1744 р. Попередньо київським генерал-губернатором М. І. Леонтьєвим були узгоджені з ханом Селім-Гіреєм завдання О. Нікіфорова у Криму: 1) зібрати з підвладної хану території російських підданців-християн, а також тих, хто насильницьки був навернений в іслам, і дати їм можливість у присутності Нікіфорова вільно підтвердити своє віросповідання; наразі всіх християн віддати Нікіфорову для повернення в межі імперії; 2) російських підданців – запорозьких та малоросійських козаків, які перебували на заробітках в Криму (так звані «аргати»), а також «скитаючихся по всьому Криму яко плутов» всіх до одного зібрати і віддати Нікіфорову для повернення в межі імперії; 3) для розгляду і задоволення взаємних запорозько-татарських претензій і встановлення мирних стосунків створити комісію із представництвом від запорозжців і татар при посередництві російської (власне Нікіфорова) та ханської адміністрації [5, с. 13].

Подорож до Криму тривала через Микитине та Перекоп. Щоденник розпочато початком серпня 1744 р. на Микитиному. По дорозі Нікіфоров спостерігав ногайські отари, які тяжіли до р. Білозерка, та малоросійських і запорозьких солевозів. Супроводжували Нікіфорова запорозькі козаки, серед них двох було призначено в комісію для розслідування взаємних запорозько-татарських претензій, це Василь Сич, курінний Іван Білий, яким допомагав товмач Іван Саманас. Також при Нікіфорові знаходився козак полтавського куреня Григорій Білий, який добре знав «по-бусурманськи», але мав наказ приховувати знання мови і все «выслеживать» [1, арк. 5].

У Перекопі у каймакана вони залишили своїх коней та отримали свіжих коней та охорону до ханської столиці. Квартиру у Бахчисараї Нікіфорову надали в грецькому кварталі. Коло спілкування О. Нікіфорова в Криму – молдавський консул при хані Філіп Ушер, митрополит Гедеон, архімандрит Фелофей та знатні греки. В Криму Нікіфоров і запорожці в супроводі Ушера відвідали церкву пресвятої Богоматері Успенія. Після застольних розмов на квартирі Нікіфорова та у Гедеона про те, що татари бояться російської зброї, ханом було заборонено таке спілкування.

Офіційне спілкування Нікіфоров мав з ханським перекладачем Гасаном. Кілька тижнів чекав він аудієнції у хана і дозволу розпочати комісію по розслідуванню взаємних запорозько-татарських претензій і нарешті 7 вересня 1744 р. змушений був письмово звернутися до хана із викладом завдань свого перебування в Криму. І вже 9 вересня Нікіфоров і запорожці мали аудієнцію з візирем Чирчі Мегмет-алі, а 11 вересня розпочався з'їзд з призначеними від татарської сторони до слідства Диваном Ефенді та перекладачем Гасаном. Засідання проходили у спеціально відведеному приміщенні в покоях візира. Нікіфорова та запорозьких депутатів пригощали кавою та цукерками. Надалі засідання перенесли на квартиру Нікіфорова.

У ході слідства вияснилося, що подані запорожцями на комісію реєстри претензій значно більші від попередніх, поданих київським генерал-губернатором хану та російським резидентом у Константинополі – Порті. При зведенні реєстрів виявилось, що татарська претензія значно перебільшує запорозьку. При цьому наголошувалося, що у звинуваченнях з татарської сторони багато вказує на причетність до пограбувань самого кошового і необхідно притягнути його до відповідальності («написано на самого кошового и на куренных отаманов многия крепкия пункты») [1, арк. 33 зв.]. Також татари, хоча в цілому погоджувалися з запорозькою претензією, вимагали доказів, мотивуючи це нечесністю запорожців: «запорожцы уже им довольно известны понеже во время их пред сим бытности под ханской

протекцією сами потайки воровали да и на них же жалобу приносили» [1, арк. 36]. Копія перекладу скарг від кримської сторони (окремі списки татарських скарг та претензій від єдисанських, єдичкульських та джамбуїлуцьких ногайців) за період від закінчення російсько-турецької війни (з 1739 р.) до травня 1744 р. додана до Щоденника [1, арк. 71–98].

З боку запорожців були зауваження, що з їхньої сторони зібрано ще не всі претензії, навіть під час роботи комісії Нікіфорову надходили скарги про образи запорожцям від татар у Криму та степу. Також запорозькі депутати не мали повноважень задовольнити татарські претензії без дозволу київського генерал-губернатора та Війська [1, арк. 32 зв.].

У зв'язку із неможливістю розібратися з взаємними запорозько-татарськими претензіями було вирішено в майбутньому зібрати комісію в самій Січі за посередництва російських офіцерів. Скарги татар на донців та малоросіян вирішили не розглядати.

Дуже активно взявся О. Нікіфоров за повернення російських підданців. Щодо перебування аргатів у Криму, то татарська сторона визнавала існування цієї проблеми, хоча і зайняла двоїсту, непослідовну позицію. Так, перекладач Гасан говорив Нікіфорову, що вони вважали аргатів «добрыми людьми», а виявилось, що вони «самыя пьяницы и что заработанних денег не получили те все пропили» [1, арк. 7 зв.]. Ханський визир теж зневажливо відізвався про аргатів – «наши какие бедные, но ни один в Россию в наймы не идет» [1, арк. 36 зв.].

Хан заборонив своїм підданцям утримувати аргатів під страхом смертної кари і наказав місцевій владі вислати в межі Російської імперії всіх аргатів, а з Бахчисараю повинен їх був вивезти разом із звільненими з полону сам Нікіфоров. Ті з аргатів, які самі звернулися до Нікіфорова з бажанням легально повернутися на батьківщину, отримували паспорти, інші вивозилися примусово. Власне його стараннями з Бахчисараю було вивезено 35 аргатів – запорожців, що знайшли собі роботу та притулок за межами імперії. Поручик нарікав на неможливість вислати ще багатьох, які в Криму одружилися з гречанками [5, с. 14].

Та дійсно, серед аргатів було багато осіб, до яких російська влада мала претензії. Наприклад, така історія вивезеного Нікіфоровим росіянина Івана Новгородцева: під час російсько-турецької війни він служив гренадером псковського піхотного полку і при поверненні армії з хотинської кампанії і вступі в Польщу втік в містечко Смілов, ходив по інших селах, потім 1740 р. – у Січі та по зимовниках, а в 1741 р. з російськими маркітантами (солдати-втікачі) пішов спочатку на Кубань, потім у Крим [1, арк. 43 зв.].

Для повернення російських полонених Нікіфоров розгорнув у Криму велику пошукову роботу, в цьому допомагали місцеві християни. Йому треба було неодноразово демонструвати принциповість, адже ханська адміністрація та господарі чинили опір. Іноді доводилося нелегально звільняти і відправляти полонених на батьківщину. Вночі в будинок Нікіфорова приходили люди, він давав їм хліб і паспорти і за допомогою запорожців переправляв з Криму.

Для захоплених у полон російських підданців, які змінили віру, Нікіфоров створив імпровізовану комісію за участю запорожців для доведення добровільності прийняття ісламу та виявлення факту обрізання, адже в такому разі вони не підлягали поверненню [1, арк. 10]. Складніше було, коли російські підданці не змінили віру, але й не бажали повертатися. В таких випадках Нікіфоров застосовував силу. Наприклад, малоросійська дівка Марія чудово жила в бахчисарайського єврея, а її вислали на батьківщину. Такі грубі дії Нікіфорова викликали незадоволення в Бахчисараї і там шукали можливість його самого вислати з Криму. Хан звертався до київського генерал-губернатора щодо припинення діяльності Нікіфорова в Криму, хоча сам він не вважав свою місію закінченою. Тобто кримська сторона не створила сприятливих умов для діяльності Нікіфорова.

Щоденник містить багато цікавих спостережень щодо проблем російсько-кримських відносин. Докладно фіксує він несприятливі умови для розвитку російської торгівлі, що склалися в Криму – збройні напади і пограбування, здириства татарської адміністрації та яничар, введення нових видів податків, великі ціни за користування водою в степу. (Так, щоб напоїти коня, доводилося платити 4-5 башликів навіть урядовим кур'ерам, могли змусити платити за воду навіть за те, щоб зварити кашу [1, арк. 66]).

З зібраного Нікіфоровим матеріалу випливає, що за всім цим стоїть бажання окремих представників ханської адміністрації поліпшити своє матеріальне положення. Наприклад, уже згадуваний ханський перекладач Гасан мав при собі велику кількість перекладачів армян та євреїв і зорганізував збирання платні за послуги перекладачів з російських купців, навіть якщо їм ця послуга не потрібна – «толмаческого» 1–10 крб, а зверху того ще й «себе немало вимають» [1, арк. 66]. Також імовірно, Гасан надавав протекцію запорожцю Андрію Щербині, який був ватажком над групою злодіїв, що називали себе аргатами і діяли у всьому Криму. Щербину було заарештовано і заковано в кандали Нікіфоровим за ордером київського генерал-губернатора [1, арк. 50].

Відкривав шлях для зловживань і механізм задоволення визнаних запорозьких претензій. Наприклад, у жовтні 1744 р. хан визнав

претензію на 16 крб козака Андрія Безуглого за волів. Белбек-башабакі був відряджений до підозрюваних селищ і зібрав гроші, причому собі «за роботу» взяв 3 крб [1, арк. 48].

Врешті 23 жовтня Нікіфоров отримав розпорядження повернутися і 25 числа виїхав із Бахчисарая звичним маршрутом на Перекоп і далі до Січі. На Січі Нікіфоров мав консультації з кошовим та курінними, звідки виїхав до Києва 9 листопада 1744 р.

Зі сторінок Щоденника 1744 р. постає перед нами образ вірного і навіть завзятого, але недостатньо професійного російського служачки, одного з десятків тисяч, на яких трималася воєнно-бюрократична система Російської імперії. Остаточо оформилося ставлення Нікіфорова до Запорозжя під час перебування на посаді комісара у прикордонній комісії 1749 р. О. Нікіфоров зробив цікаві спостереження про запорозький лад, але взагалі він відносився до запорозців з підозрою. Умови Коша були незвичними для російського офіцера, йому важко було враховувати традиційні інститути Січі. Як офіцер російської армії та носій охоронної дворянської ідеології, він у цілому вороже ставився до запорозців, їх життя було йому цікаве, але не зрозуміле. Щодо татар, то ставлення до них негативне. Безпосередні контакти з ними викликали почуття настороженості [7, с. 109–111]. Такі ідейні настрої відчутні вже і в більш ранньому Щоденнику 1744 р., але, на нашу думку, ще не набули конкретних форм, автор Щоденника фіксував лише факти і подробиці, його узагальнення були обмеженими і переважно співвідносилися з цитуванням висловів кримських чиновників чи документальних джерел.

Кар'єра Нікіфорова розвивалася повільно, бо він не мав належного фаху. 1746 р. київський генерал-губернатор М. І. Леонт'єв рекомендував О. Нікіфорова на посаду консула в Криму, зазначаючи, що хоча він і не знає мов, довго жив у Криму [12, с. 446]. На момент призначення консулом у Крим 1763 р. О. Нікіфоров був у чині прем'єр-майора, мав значний послужний список, більшість його доручень та відряджень так чи інакше стосувалися проблем взаємин Росії з Османською імперією, Кримським ханством, запорозько-татарських прикордонних конфліктів. Надалі, завдяки своїм зв'язкам з агентурою в Криму, Нікіфоров служив у секретній експедиції Київської воєнної канцелярії.

Для нас є особливо цінним джерельний матеріал щодо історії Запорозжя і Криму, політики Росії і Туреччини в Північному Причорномор'ї, який є результатом кількадесятилітньої діяльності Олександра Нікіфорова і відбився в матеріалах діловодства різних відомств Російської імперії. Але саме Щоденник 1744 р. «оживляє» історію, відому нам здебільшого з офіційних джерел.

Бібліографічні посилання

1. Архів зовнішньої політики Російської імперії, м. Москва. – Ф. 123: Сношения России с Крымом, оп. 1. 1744, спр. 2: Журнал поручика Никифорова во время вторичной его посылки в Крым к хану Селим-Гирею в Бахчисарай, 11 декабря 1744 г.
2. Російський державний воєнно-історичний архів, м. Москва. – Ф. 20: Секретная экспедиция Военной коллегии, оп. 1/47, спр. 8: Рапорты Киевского генерал-губернатора Леонтьева о возвращении из Константинополя русских пленных.
3. *Андрієвський А. А.* Дела, касаючіся запорожцев, с 1715–1774 г. / А. А. Андрієвський // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XIV. – Одесса, 1886.
4. *Андрієвський А. А.* Матеріали по истории Запорожья и пограничных отношений (1743–1767) / А. А. Андрієвський // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XVI. – Одесса, 1894.
5. *Андрєєва С. С.* Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії / С. С. Андрєєва // Записки Науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003.
6. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – Т. 2. – К., 2000.
7. *Грибовський В. В.* Історіографічний традиціоналізм запорізько-татарських стосунків за часів Нової Січі / В. В. Грибовський, А. В. Бойко // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнар. наук. конф., присвяч. 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (м. Дніпропетровськ, листопад 1995 р.). – Д., 1995.
8. *Данилевський І. Н.* Источниковедение. Теория, история, метод. Источники российской истории / И. Н. Данилевський, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М., 2000.
9. *Ковальський М. П.* Деякі історіографічні та джерелознавчі аспекти дослідження історії запорозьких козаків / М. П. Ковальський // Регіональне та загальне в історії: Тези міжнар. наук. конф., привяч. 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (м. Дніпропетровськ, листопад 1995 р.). – Д., 1995.
10. *Скальковський А. О.* Сношения Запорожья с Крымом / А. О. Скальковський. – Одесса, 1841.
11. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Д., 1994.
12. *Уляницький В. А.* Исторический очерк русских консульств за границей / В. А. Уляницький // Сборник Московского главного архива Министерства иностранных дел. – Вып. 6. – М., 1899.
13. *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских казаков / Д. И. Эварницкий : в 2 т. – Владимир, 1903. – Т. 2.
14. *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов по истории запорожских казаков / Д. И. Эварницкий. – СПб., 1888.
15. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький : у 3 т. – Т. 3. – К., 1991.

Надійшла до редколегії 18.11.2010